

Maul, John (2006): Om mening og sammenhæng i spillet mellem krop, hjerne og verden Døvblinde-Nyt, nr. 2, side 12 – 17, 2006

Denne publikation stammer fra www.livsverden.dk - hjemstedet for:

Forum for eksistentiel fænomenologi

Et tværdisciplinært netværk af praktikere og forskere, som anvender eksistentiel-fænomenologiske grundlagstanker og perspektiver i deres arbejde.

Husk at angive korrekt kildehenvisning ved referering til denne artikel. Den korrekte reference fremgår øverst på denne side.

Læs mere om Forum for eksistentiel fænomenologi
og download flere artikler på
www.livsverden.dk

English version:

This publication is downloaded from www.livsverden.dk – the home page of

The Society for existential phenomenology

A Danish cross disciplinary society of practitioners and researchers who make use of existential phenomenological theory and perspectives in their work.

For more information and downloadable articles visit
www.livsverden.dk

Artiklen er baseret på John Mauls forelæsning på Videnscentrets landskonference. Forelæsningen blev holdt i streamen om Fysisk udfoldelse og velvære.

OM MENING OG SAMMENHÆNG I SPILLET MELLEM KROP, HJERNE OG VERDEN

- et tvetydigt perspektiv på vores
forankring i kroppen, ophæng-
ning i sproget og væren i verden

Lic. spec. pæd. John Maul 2006

Tråden fra den foregående

Vi kan beskrive fantomsmerter som en vane mennesket med sin krop holder fast i, selvom vi på et logisk og rationelt plan kan erkende at det som gør ondt ikke mere eksisterer. Vi kan iagttage at den højrehemisfæreskadede negligerer krop, rum og genstande til venstre for en tænkt lodlinie ned gennem kroppen; og vi ender da op i en forståelse af at det som ikke mere er repræsenteret derinde, heller ikke mere for den skadede person synes at eksistere derude. Vi er kommet på sporet af at selv kortikalt blinde personer kan deltage i visuelle tests, og agere som om de kan se noget, selvom de rent faktisk ikke selv er i stand til at erkende at de kan se.

I forløberen for denne artikel¹ var vi ude at røre ved neuropsykologiens grænseområder, der hvor forklaringerne begynder at krakelere, og vi mere ydmygt må nøjes med at beskrive hvad vi oplever fremfor at forklare. Det er dette spil mellem den videnskabeligt funderede neuropsykologi og den vanskeligt begribelige fænomenologi² som vi vil forfølge i denne anden artikel om krop, hjerne og verden.

I denne sammenhæng bliver neuropsykologien repræsentant for videnskaben, og fænomenologien repræsentant for filosofien. Med andre ord: den autoritative viden over for den autentiske viden, forklaring over for beskrivelse, verden oplevet som noget sekundært og

objektivt uden for mennesket, over for verden oplevet som primær eksistens med mennesket midt i verden og vidensdannelsen.

For videnskaben er verden altid objektivt til stede på en kvantitativ og målbar måde, for fænomenologien er verden også subjektivt nærværende og mere omfattende end noget som umiddelbart kan kvantificeres og måles objektivt. Videnskabelige ambitioner kan ikke tolerere det umålelige, men må så samtidig give køb på kompleksitet, deraf kommer reduktionismen som bl.a. går ud på at reducere noget komplekst til dets grundbestanddele.

Fænomenologien kan ikke give køb på hverken kompleksitet, eller den kvalitative tilgang som modvægt til det kvantificerbare, og må derfor give køb på sine videnskabelige ambitioner. Et uoverkommeligt dilemma for begge retninger.

I fænomenologisk forstand er verden ikke som den tager sig ud i videnskabens optik, men sådan som den er i menneskets oplevelse heraf. Her er perception ikke en teoretisk tilgang til verden, men en kropslig handling, og knyttet an til bevægelse og praksis. Her er rummet ikke et objektivi koordinatsystem, men et oplevet rum hvor mennesket altid er i færd med noget opfyldt af intentioner. Det intentionelle signalerer at mennesket altid har en tanke eller et formål med sit forehavende. Vores oplevelse af verden er stemt, fordi forståelsen er betinget af hvilken stemning vi er i, og derfor er der ingen forståelse uden følelse.

Kroppens tavse tanke

Videnskaben har gennem nogle hundreder af år forledt os til at mene og tro at kun det som er i bevidstheden er værd at beskæftige sig med som valid eller sand viden. Kroppen derimod er tvetydig og ikke til at stole på. Ikke desto mindre sidder også den videnskabeligt ambitiøse persons intellekt i en krop, som også for vedkommende bidrager med sit tavse perspektiv. Og samvittigheden er som en fælles social samviden, altid på en og samme tid et vekselspil mellem hjernen og uroen i mellemgulvet, mellem rationalitet og emotionalitet, eller neuroner og kød.

Graden af forankring i kroppen er blevet illustreret ved eksperimentet om *fremmedhånden*.³ Her bliver forsøgspersoner bedt om at tegne oven i en fortrykt streg inden i en kasse. Både forsøgsperson og forsøgsleder har handske på deres ene hånd, og forsøgspersonen ved ikke at det via en spejlvirkning er muligt at skifte mellem to perspektiver, sådan at forsøgspersonen snart ser sig selv tegne med sin behandskede hånd, snart ser forsøgslederen tegne, men sådan at det for forsøgspersonen ser ud som om det er vedkommende selv der tegner hele tiden. Her kommer vi tæt på fænomenet kropsbevidsthed, og hvor individuelt det kan folde sig ud. Nogle forsøgspersoner føler det som om deres arm løsriver fra kroppen, når de ser den tegne forkert i forhold til deres egen krops intention, andre begynder at undskylde deres usikre motoriske færdigheder, mens en tredje gruppe indigneret protesterer og gør opmærksom på at: «*det der gjorde jeg ikke*».

Forsøgets motoriske illusionsnummer antyder hvordan kropsbevidsthed og personlighed er slynget ind i hinanden, og hvor forskelligt vi som individer er forankret i kroppen.

For Merleau-Ponty er bevidstheden også der hvor kroppen er. Med vores personlige skrift som eksempel peger han på at uanset om vi skriver i hånden, på tavlen i stort format eller med fødderne - hvis vi kan, så afsløres den personlige stil som kropsligt forankret og umiskendelig, og det uanset hvilken kropslig dimension vi udtrykker os med. Vi skriver ikke med hånden eller armen som et redskab, men som et kropsligt udtryk der stikker dybt i såvel motorik som personlighed.

For en menneskealder siden lærte jeg mig at skrive blindskrift på tastaturet, og så kropsligt forankret er den færdighed i dag at jeg kan sætte fingrene fiktivt frem foran mig på tastaturet og spørge mig selv: hvilke taster jeg da har under de otte fingre som kan danse henover tasterne? Og jeg bliver mig svar skyldig. På et logisk og rationelt plan ved jeg det ikke mere. Hvordan kan jeg da skrive og mestre færdigheden blindskrift på tastatur? Det er fordi det drejer sig om en viden og en færdighed som ligger i hænderne, og kun kan aktiveres ved en kropslig indsats. Jeg ved ikke mere med min bevidste del af hjernen hvorpå tastaturet de enkelte bogstaver befinder sig, det er ikke en reflektorisk færdighed, men en inkarneret, dvs. kødeliggjort proces, hvor tastaturets rum har installeret sig i mit motoriske og personlige kropsrum.⁴

Jeg kender det også som et mere omfattende kropsligt fænomen hos hyperaktive og opmærksomhedsforstyrrede børn, jeg en gang var talepædagog for på Taleinstituttet. Det hændte at vi tog på udflugt, og ofte havde jeg og en børnehavepædagog en af de urolige drenge i hver sin hånd. Det kunne ske at de voksne snakkede hen over hovedet på barnet. Når vi så kom til en bestemt trappesektion, så har jeg mange gange mærket barnets krop blive hængende et øjeblik i luften ved det første trin, med mindelser til tegneseriefigurers mange nervepirrende øjeblikke over dybe afgrunde, inden kroppen fik skiftet 'gear' og 'forstod' at nu bevæger vi os ned ad en trappe. Vi andres kroppe tænkte simultant ved mødet med det første trin ned, det uopmærksomme barns krop tænkte ikke fleksibelt og hurtigt nok, og det mærkedes straks i trækket i hånden, man holdt barnet i. Den pædagogiske pointe gik ud på at lære barnet *ikke* at tænke sig om bevidst,

men at få kroppen til at tænke og udføre bevægelsen tavst, hvordan man så end gør det?

Vi kender det fra os selv ved at spille bordtennis, håndbold eller fodbold, da behøver vi ikke først finde hænderne eller fødderne frem for at begynde at tænke på, eller beregne hvordan vi skal bevæge dem. Nej det gælder om at ikke at være opmærksom på kroppen, men derimod på bolden. Det sublime boldøje er et udtryk for hvordan kroppen forglemmer sig selv, og med en spontan og intuitiv parathed giver sig aktiviteten i vold uden overvejelser eller rationelle antagelser. Får man brug for det går det straks ud over boldøjet, fordi det fungerer bedst i selvforglommelsens spontane kropslige aktivitet. Der tænker kroppen bedst.

Vi kender også oplevelsen af at bevæge os efter noget som vi så har glemt formålet med når vi når frem til det vi troede var bestemmelsesstedet. Så kan man enten blive stående for at gruble med sin bevidsthed, men opdager så en anden af Merleau-Ponty's pointer: at det du søger alt for målbevidst, det finder du ikke. Bringer man derimod kroppen tilbage til det sted hvor tanken opstod, er der en større chance for at krop og tanke igen vil finde sammen, og man vil vide hvad det var man oprindeligt havde i sinde.

Et sådant spil mellem krop og bevidsthed oplevede jeg i en anden sammenhæng i forbindelse med et foredrag jeg skulle holde for et halvt hundrede talepædagog-kolleger i Sønderjylland. Jeg havde forberedt mig hjemmefra og sad i toget og kiggede mine transparenter igennem i fred og ro. Da jeg skiftede tog i Middelfart og forlod mit sæde, gik der ligesom en trækning igennem min krop, og jeg nåede at tænke at jeg da ikke havde glemt noget: hverken rygsæk, jakke, halstørklæde eller hue; og jeg fortsatte determineret ud mod det kommende tog fra Sjælland mod Sønderjylland. Så godt følte jeg mig forberedt at jeg først næste morgen fem minutter i ni, mens de sidste deltagere satte sig i lokalet, rakte ned i rygsækken for at finde mit materiale til dagens forløb, og opdagede at det ikke var der. Så det var dét min krop havde forsøgt at fortælle «mig», da jeg rejste mig i toget i Middelfart. Og nu efterfølgende huskede jeg tydeligt at jeg satte det fra mig i et blåt papcharteque på gulvet ved mine fødder, mens jeg lukkede øjnene et øjeblik og hvilede mig.

Her er vi tæt på spillet mellem krop og hjerne, mellem kroppens tanke og bevidsthedens tanke, og det berømte

sekunds - eller par sekunders bevidsthed - som skal til for at en tanke manifesterer sig for bevidstheden, og vi for alvor tager stilling, og handler eller husker det. Og det er som antydnet ovenfor i et nært samspil med den kødelige krops tavse niveau som vi ovenikøbet kan komme til at negligere på det skammeligste. Sommetider handler og tænker kroppen helt for sig selv uden at vi er med i det på nogen bevidst måde, og vi ved ikke om vi virkelig har låst bildøren, som så oftest er låst hvis vi går tilbage og kigger efter, fordi kroppen allerede har løst det problem som bevidstheden kan få os til at tvivle på.

En af mine læremestre og faglige forbilleder har i mange år været logopæd Villy Nesgaard fra Taleinstituttet i Aalborg. Gennem en menneskealder opbyggede han en omfattende viden om afasi og afasisymptomer; og med baggrund i bl.a. Vygotsky og Luria's teoridannelser formåede han på en selvstændig måde at formidle sine oplevede iagttagelser for kursister, studerende og konferencedeltagere rundt omkring i Danmark og det øvrige Skandinavien. Da han allerede for mange år siden stod på toppen af sin viden var det tydeligt at han ikke mere havde brug for at undersøge eller slå noget op for at besvare faglige spørgsmål, nej han behøvede bare at ryste lidt på kroppen, og tænke sig ind i situationen sammen med afatikerens, så kunne han formulere et klart svar lige ud af ærmet. Hans faglige begreber udsprang efterhånden i overvejende grad af praksis og ordenes betydning af deres brug. Derfor kan man også sige at fornemmelsen for kroppen og dens handlinger i al almindelighed, som i faglige sammenhænge, er fundament for mening og ordbetydning. Kropslig forankring, og evne til følelsesmæssigt at sætte sig i andres sted, er nøglen til betydning og mening.

Bevidsthedens talte tanke

Man kan sige at vi først ved hvad vi mener når vi har hørt hvad vi selv siger⁵, og det er i sig selv en svimlende tanke. Hvem mener da hvad? Det er indlysende at stemmen kommer af kroppen og dens fysiske lungevolumen i samspil med stemmelæbernes og artikulationsorganernes dimensioner. Men det er overraskende for mange at også talen kommer af såvel kroppen som fra vores bevidsthed med klangbund i vore behov, følelser og motiver. *"Det, der i tanken indeholdes simultant, udfoldes successivt i talen. Man kan sammenligne det med en truende sky, der giver en regn af ord"*⁶.

Ifølge Vygotsky glider eller fader vi ubesværet ind og ud af det indre og det ydre sprog:

”hvor tanken legemliggøres i ordet i det ydre sprog, der dør ordet bort i det indre sprog og føder samtidig tanken”⁷.

I denne forståelse smelter mening og betydning sammen med tænkning, forståelse og udtryk. Per Lorentzen⁸ udtrykker det samme på en anden måde, idet han peger på at ordene eller tegnene vi bruger skal være forbundet med et usynligt bagtæppe af levet mening, uden en sådan forbundethed ville vores tale bliver til meningsløs støj. Det er med andre ord ikke ordenes betydning som er den altafgørende faktor for budskabets mening, men derimod et usynligt bagtæppe af fælles levet liv. Hos Merleau-Ponty hedder det at taleren ikke tænker før han taler, eller mens han taler, hans tale er hans tanke⁹. Det er først når vi hører hvad vi selv siger at vi kan tage stilling til og blive klar over hvad vi rent faktisk mener, og sommetider blive overraskede, også over os selv. Det er fordi talen kommer af noget mere end selve sproget, også fra vore drifter, motiver og behov. Og det er det forunderligt indlysende, og samtidigt vanskeligt begribelige. Men ligesom badmintonspilleren ikke behøver lede efter sin hånd for at kunne holde om ketcheren, behøver jeg heller ikke lede efter mine ord. Hvis jeg kender til sagen kommer de og talen spontant af sig selv som mine tanker skrider fremad.

Hvor vi på vore basisuddannelser i pædagogik og psykologi er vant til at høre om afsender, modtager og budskab som en kommunikativ skematik, da bliver dialogen i denne forståelse at sammenligne med en berøring på afstand, hvor vi kan berøre hinanden med ordenes betydninger, og det kan vi fordi vi både indgår i den samme kulturelle verden og fordi vi taler samme sprog. Hos Merleau-Ponty rokkes der ved opdelingen mellem at udtrykke sig sprogligt og det at forstå sproglige udtryk. Merleau-Ponty siger: *”jeg hører mig selv i den anden og den anden taler i mig”¹⁰*, derfor kan man glemme hvem der sagde hvad, og hvad man selv oprindeligt mente både i og efter samtalen.

Sætter vi det ind i et udviklingsperspektiv, så fødes barnet ind i et allerede etableret kommunikativt og sprogligt miljø, og det bringer selv de afgørende sproglige forudsætninger med sig ind i verden. Til at begynde med ser spædbarnet verden gennem sine

forældres sprog, samtidig med at det bliver «badet» i deres sproglige udtryk¹¹. Man kan i denne sammenhæng diskutere om barnet tilegner sig sproget, eller om sproget tilegner sig barnet, men når det sker, så bemægtiger sproget sig også de sociale, emotionelle og kognitive dimensioner, og barnet begynder at opleve verden gennem sin mund. Eller som Vygotsky formulerer det¹²: barnet ser ikke mere verden gennem øjnene alene men også gennem sproget, sådan at forstå at det bliver talen som i stadig højere grad tilfører et analytisk aspekt til perceptionen. Merleau-Ponty sammenligner det med at ordenes betydning installerer et nyt sansorgan i barnet, og det åbner op for en helt ny sproglig verden af erkendte genstande, handlinger, følelser og begivenheder. Og selvom børn kan lære at tale flere sprog, så er det altid ét af dem vi lever i, og det er fordi sprogtilegnelse også er tilegnelse af den livspraksis som det pågældende sprog udtrykker.

Derfor er det ikke kun fra ordene at sprogets mening og betydning fremkommer, det væsentligste kommer omme bag fra ordene. Hvad betyder det? og hvad mener du? kan vi spørge. Men ikke: hvad mener det? og hvad betyder du? Deraf fremgår det at betydningen er knyttet til ordene, mens meningen er relateret til sprogbrugeren, sådan at mening stikker dybere end betydning. Ordene betyder noget, meningen kommer af den bagvedliggende sammenhæng i form af levet liv. For at tilegne os et sprog fuldstændigt, må vi tilegne os den verden det udtrykker. Det hedder hos Løgstrup at enhver betydning medinddrager en horisont hvori betydningen hører hjemme, og mens ordbetydningen er åbenbar er betydningshorisonten skjult og tilhører de tavse forudsætninger.

”Forståelsen af verden og vor verden er stemt. Forståelsen er betinget af dens stemthed. Uden følelse ingen forståelse fordi betydningshorisonten åbnes af følelsen”¹³.

For at forstå sproget må vi tage ordenes emotionelle ladning og betydning med, og den er ifølge Merleau-Ponty¹⁴ nært knyttet an til kroppens gestus. Det er kun i brugen og underlagt konteksten i den levende tale at ordet får sin prægnante betydning, taget ud af sin sammenhæng bliver betydning vid og vag, hvad enhver ved at slå op i en ordbog, kan forvisse sig om, idet ordene ikke står angivet med deres ordbetydninger, men i langt højere grad med eksempler på hvordan de anvendes i forskellige sammenhænge. Det er den måde vi bruger

ordet på som giver det mening, derfor vendingen fra Wittgenstein: ordets mening er dets brug.

Allerede Platon lagde grundstenen til at adskille tanken fra kroppen. Den kristne lære tager denne krop-og-tanke dualisme til sig og sætter kroppen i skammekrogen ved at opstille idealer om at undertrykke kroppens behov for at opnå sjælens frelse. Paulus udlægger den kristne lære som et bud om at sætte skel mellem kroppen og sanserne over for tanke og ånd, eller selvtilfredsstillelse over for refleksion.

"De som hører Kristus Jesus til, har korsfæstet kødet med lidenskaberne og begæringerne. Lever vi i Ånden, skal vi også vandre i Ånden".¹⁵

Da Galilei i begyndelsen af det 17. århundrede satte kikkerten for øjet og så månen sådan som den rigtig tager sig ud i videnskabens optik, da lagde han samtidig kimen til mikroskopet og den standardiserede intelligensstest. Giordano Bruno indvendte ganske vist at den som tæller lyver, men Descartes fuldførte siden hen i århundredet snittet mellem krop og tanke endegyldigt ud fra devisen: at kroppen lyver, den kan man ikke stole på; og den blev henvist til at efterleve sine kødelige luner og tilbøjeligheder som en slave af sin egen sanselighed og begær.

Først i midten af det 20. århundrede sætter Merleau-Ponty sig for at hele snittet og forsone kroppens og bevidsthedens tanke, bl.a. med baggrund i Descartes samtidige: Pascal, som allerede i sin tid udtrykte: at hjertet har sine grunde som tanken ikke forstår. I et forsøg på at eksemplificere det ubrudte kontinuum mellem tanke og krop, tog Merleau-Ponty udgangspunkt i maleren og landskabet. Merleau-Ponty stillede sig spørgsmålet om maleren så og siden malede, eller først tænkte og siden handlede. I særlig grad var han optaget af Cézanne og dennes fascination af at male bjerget Mont Sainte-Victoire i Sydfrankrig. Cézanne malede det igen og igen fra mange forskellige vinkler, og hans måde var at tage afstand fra renæssancens matematiske perspektiv, og anvende sit eget naturlige perspektiv. Han så og malede igen og igen bjerget fra de brudstykeagtige vinkler hvorfra han kunne se det i skiftende perspektiver med de forvrængninger til følge som hører det naturlige blik til.

For Merleau-Ponty er kunstnerens blik på verden ikke blot en gengivelse af den, men en personlig udlægning, hvor tanke og syn smelter sammen til det udtryk som beskueren også kan få lov at dele og se og fornemme med sin egen krop, når man står foran det færdige billede. Øjets sansning forenet med kroppens delagtighed og handling formes i et visuelt udtryk på lærredet fra malerens hånd og ånd, sådan at beskueren ikke bare kan se, men også opfatte med sine egne kropsfornemmelser for vægtning, balance og rum. Cézanne udtrykte det selv som at landskabet tænker sig selv i mig. Cézanne forsøgte at male oplevelsen af at se. Synsoplevelsen blev med kroppen som skærm til udtryk på lærredet med håndens greb om penselen.

Og det på samme indforståede måde som indtryk bliver tænkt i ord og vendinger for at blive udtrykt i tale. I denne forstand tænker ordet sig selv i mig. Som indhold og udtryk på lærredet umiddelbart glider ind og ud af kunstneren og beskueren, glider vi under normale omstændigheder også ud og ind af sprogets impressive og ekspressive dimension. Selv om man ikke kan på samme niveau, ser man alligevel sig selv i malerens frembringelse, som man hører sig selv i den anden i kommunikationen, og ordet fader ud og dør bort i tanken for at føde nye tanker som så kan udtrykkes.

Med Merleau-Ponty's eget udtryk, så er motorikken ikke bevidsthedens tjenestepige, men selvstændigt til stede på en medtænkende om end tavs måde¹⁶. Og sprogets struktur repræsenterer ikke en simpel spejling af tankens struktur. Derfor kan man heller ikke hænge sproget over tanken som en færdigsyet kjole¹⁷. Og derfor er der stadigvæk meget nyt, og for mange også uvante tanker at tænke over og mærke efter i komplekse faglige sammenhænge indenfor døvblindeverdenen, i forhold til andre gennemgribende udviklingsforstyrrelser, i specialpædagogikken i det hele taget, samt psykologi, ergo- og fysioterapi mv., når det kommer til brudfladerne mellem den kropsundertrykkende og standardiseringslystne videnskabelighed overfor Merleau-Ponty's tvetydige og vanskeligt gennemskuelige kropsfænomenologi. *"Det væsentlige er usynligt for øjet, gentog den lille prins for bedre at kunne huske"*¹⁸, rævens hemmelighed. Og den lille prins måtte gentage sin tegning af elefanten inden i kvælerslangen, så også de voksne kunne forstå den. *"De skal altid have alting forklaret"*.

Litteratur

- Brøsted, Jesper*: Fremmedhånd-eksperimentet, kropsskema og kropsbillede i Psyke & Logos, side 268-283, nr. 23, 2002.
- Lorentzen, Per*: Fra tilskuer til deltager, side 244, Oslo: Universitetsforlaget, 2003.
- Lorentzen, Per*: Slik som man ser noen – faglighed og etikk i arbeid med utviklingshemmede, Oslo: Universitetsforlaget, 2006.
- Løgstrup, K.E.*: Vidde og Prægnans, København: Gyldendal, 1976.
- Merleau-Ponty, Maurice*: Tegn og udvalgte Essays, overættelse, udvalg og indledning ved Per Aage Brandt, Paris: Gallimard, 1969, dansk udgave: København: Rhodos, 1969.
- Merleau-Ponty, Maurice*: L'oeil et l'esprit, Paris: Gallimard, 1964, på dansk: Maleren og filosofen, København: Vintens Forlag, 1970.
- Merleau-Ponty, Maurice*: Kroppens fænomenologi, Frederiksberg: Det lille forlag, 1994.
- Merleau-Ponty, Maurice*: Om sprogets fænomenologi – udvalgte tekster, København: Gyldendal, 1999.
- Perregaard, Bettina*: Forskning og undervisning i skriftsprog, København: Akademisk 2002.
- Rønberg, Ulla Kølvrå*: Den Sansende oplevelse - om Merleau-Ponty's forsøg på at hele den klassiske splittelse mellem krop og tanke, uadskilleligheden illustrerer han med maleren Cézannes værker: Øjets og tankens gensidige virke, dagbladet Information fredag 26/9 1997.
- Saint-Exupéry, Antoine de*: Den lille prins eller Le petit prince, oprindeligt udgive på fransk i 1946, København: Lindhardt og Ringhof, 7. udgave, 2002.
- Thøgersen, Ulla*: Krop og fænomenologi – en introduktion til Maurice Merleau-Pontys filosofi, Århus: Systime Academic, 2004.
- Vygotsky, L.S.*: Tænkning og sprog 2, København: Hans Reitzel, 2. oplag, 1982.
- Wittgenstein, Ludwig*: Filosofiske Undersøgelser, København: Munksgaard, 1971.

Fodnoter

1. Som en fortsættelse af artikelen *Om det gådefulde samspil mellem krop, sansning og hjerne* i Døvblindnyt nr. 3, side 9 – 13, 2003
2. Pas på, man snubler let artikulatorisk henover det vanskeligt artikulerbare ordpartitur: *fænomenologi*.
3. Brøsted, Jesper: side 268-283, 2002
4. Merleau-Ponty, Maurice: side 99 - 100, 1994
5. Kirkeby, Ole Fogh: side XIX, 1994
6. Vygotsky, L.S.: side 406, bind 2, 1982
7. Vygotsky, L.S.: side 403, bind 2, 1982
8. Lorentzen, Per: side 244, Oslo: 2003
9. Merleau-Ponty, Maurice: side 51, 1969
10. Thøgersen, Ulla: side 194, 2004
11. Lorentzen, Per: side 198-199, 2003
12. Perregaard, Bettina: side 28, 2002
13. Løgstrup, K.E.: side 93, 1976
14. Thøgersen, Ulla: side 190, 2004
15. Galaterbrevet kapitel 5, vers 24-26
16. Thøgersen, Ulla: side 117, 2004
17. Vygotsky, L.S.: side 353, bind 2, 1982
18. Saint-Exupéry: side 8 og side 70, 2002